

Ιδρύθηκε στο τέλος του 11ου αιώνα ως τρίκλιτη θολωτή βασιλική και μετασκευάστηκε σε τρουλλαίο στα μέσα του 13ου αιώνα από τον Μιχαήλ Β' Δούκα Κομνηνό. Πήρε το όνομά της από την Παναγία των Βλαχερνών στην Κωνσταντινούπολη .

Άλλο ένα λαμπρό δείγμα της δόξας και της θρησκευτικότητας των φίλεργων χριστιανών της Βυζαντινής Άρτας και των Κομνηνοδουκάδων δεσποτών τους. Κτισμένο αντικριστά στο ερειπωμένο παλάτι των Κομνηνών στο κάστρο και κλείνοντας στους κόλπους του δυο βασιλικές σαρκοφάγους, μοιάζει ν' αποτελεί τον αντίποδα μιας νοητής γέφυρας που παλιά ένωνε τη γεμάτη ζωή πόλη με τον ασκητικό αναχωρητισμό της μονής, το λίκνο της βασιλικής φύτερας με το αιώνιο ησυχαστήρι της, την αρχή και το τέλος μιας πολυκύμαντης και δημιουργικής ζωής που σφράγισε ολόκληρη την εποχή και τον πολιτισμό της.

Καίτοι τραυματισμένο σήμερα το μνημείο, ασκεί μια ξεχωριστή γοητεία, όχι τόσο για την πρωτότυπη αρχιτεκτονική του, όσο για το μεγάλο όνομα και την ιστορία που κουβαλάει πάνω του, στοιχεία πολύτιμα για την ιχνηλάτηση μιας συγκεκριμένης εποχής, μιας συγκεκριμένης τέχνης και τεχνοτροπίας, ενός συγκεκριμένου τόπου: της Άρτας του

δεσποτάτου της Ηπείρου.

Βρίσκεται στο χωριό Βλαχέρνα, απέναντι απ' την Άρτα, και πήρε το όνομα απ' την ξακουστή Παναγία των Βλαχερνών της Κωνσταντινούπολης. Ιδρύθηκε στις αρχές του 10ου αιώνα, ως τρίκλιτη θολωτή βασιλική και στα μέσα του 13ου αιώνα (1250-1260) ανακατασκευάστηκε απ' τον (ή επί) Μιχαήλ Β' και μετασκευάστηκε σε τρουλλαίο. Στο νέο κτίσμα ενσωματώθηκαν υλικά και ολόκληρα τμήματα τοίχων απ' τον αρχικό ναό, όπως εύκολα το διακρίνει κανείς, κυρίως στη νότια και ανατολική πλευρά του μνημείου. Είναι εμφανές ότι ο νάρθηκας προστέθηκε λίγο αργότερα, δηλαδή στο τέλος του 13ου αιώνα, ενώ το κωδωνοστάσιο που είναι ενσωματωμένο στη δυτική πλευρά, είναι πολύ νεότερη προσθήκη (19ος αιώνας).

Απ' το παλιό μοναστήρι μόνο ο ναός σώζεται ακέραιος, ενώ τα γύρω εγκαταλειμμένα κελιά, ο περιβολότοιχος και ο πυλώνας είναι κτίσματα του περασμένου αιώνα (συγκεκριμένα ο ωραίος τοξωτός πυλώνας κτίστηκε το 1833). Μέχρι το 1814 ο ναός τιμόνταν στη μνήμη της Κοίμησης της Θεοτόκου, από τότε όμως τιμάται στη μνήμη της κατάθεσης της Τιμίας Εσθήτας της Παρθένου και πανηγυρίζει στις 2 Ιουλίου. Σήμερα λειτουργεί ως ενοριακός ναός του χωριού, στο οποίο έδωσε και την επωνυμία του.

Το εξωτερικό του ναού.

Εξωτερικά ο ναός δε φτάνει βέβαια το μεγαλείο της Παρηγορήτισσας ή τη διακοσμητική κομψότητα του Αγίου Βασιλείου, έχει όμως κι αυτός τα δικά του ξεχωριστά στοιχεία που τον κάνουν αν όχι μεγαλειώδη οπωσδήποτε εντυπωσιακό. Είναι τρίκλιτη θολωτή βασιλική, με ένα τρούλλο σε κάθε κλίτος. Ο βόρειος τρούλλος βρίσκεται λίγο δυτικότερα απ' τον αντίστοιχο νότιο και τούτο γιατί είναι διαφορετικός και ο τρόπος στήριξής τους στο εσωτερικό του ναού. Αυτή η ασυμμετρία της στέγης ενισχύει την άποψη ότι αρχικά έγινε η τρίκλιτη βασιλική και μετά προστέθηκαν οι τρούλλοι. Στις πλάγιες πλευρές του ναού υψώνονται αετώματα, εντελώς ανόργανα και χωρίς λόγο τοποθετημένα, αφού εμποδίζουν τη θέα των τρούλλων. Φαίνεται ότι τα αετώματα αυτά τα κατασκεύασαν οι τεχνίτες στην προσπάθειά τους να δώσουν στη στέγη το σχήμα του Σταυρού.

Η δικλινής στέγη του εξωτερικά ακαλαίσθητου νάρθηκα κρύβει τα περίτεχνα παράθυρα και τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο της δυτικής πλευράς του ναού, στοιχείο που αποτελεί σαφή ένδειξη ότι ο νάρθηκας είναι μεταγενέστερη προσθήκη. σ' αυτό συνηγορούν τόσο η διαφορετική τοιχοδομή σε σχέση με το αρχικό κτίσμα, όσο και οι εμφανείς συρραφές των

τοιχών στα σημεία προσκόλλησής τους με τον κυρίως ναό. Αρχικά ο νάρθηκας είχε τρεις θύρες απ' τις οποίες η μεν δυτική σήμερα είναι φραγμένη -διακρίνεται όμως εξωτερικά το τοξωτό της υπέρθυρο- οι δε πλάγιες μικρύνθηκαν στα χρόνια της τουρκοκρατίας και μάλιστα για την κατασκευή των υπέρθυρων και των υποστυλίων τους χρησιμοποιήθηκαν κομμάτια απ' το παλιό μαρμάρινο τέμπλο. Και ο κυρίως ναός είχε αρχικά πέντε θύρες απ' τις οποίες οι δύο πλάγιες φράχτηκαν, οι δε δύο δυτικές -εκατέρωθεν της κύριας εισόδου- μετασκευάστηκαν σε παραθυροειδή ανοίγματα, μετά την προσθήκη του νάρθηκα.

Ανατολικά ο ναός καταλήγει σε τρεις ανομοιόμορφες κόγχες, προσθέτοντας έτσι άλλη μια ιδιοτυπία στην όλη κατασκευή και υποδηλώνοντας την έλλειψη κατασκευαστικής προμελέτης.

Η τοιχοδομή του μνημείου δεν παρουσιάζει ομοιογένεια. Αποτελείται από πλινθοπερίβλητους λίθους, τα τύμπανα όμως των αετωμάτων καθώς και οι τρούλλοι είναι εξ ολοκλήρου πλινθίνοι. Σε όλο το μήκος της νότιας και δυτικής πλευράς του κτίσματος προεξέχουν στην τοιχοποιία παραστάδες οι οποίες στήριζαν τη στέγη μη σωσμένης πεσσοστήρικτης ανοιχτής στοάς, παρόμοιας με εκείνη που υπήρχε και στην Παρηγορήτισσα.

Απ' την κεραμική διακόσμηση ξεχωρίζουν τα πλινθίνα πλαίσια των παραθύρων και οι οδοντωτές ταινίες, καθώς και ποικίλα άλλα σχέδια (σταυροί, δισέψιλον, ρόμβοι, κρινάνθημα κ.ά.) μεμονωμένα ή σε ζωφόρους. Εντυπωσιακός είναι και ο γλυπτός εξωτερικός διάκοσμος. Τα κομμάτια του παλιού μαρμάρινου τέμπλου που τειχίστηκαν στις πλάγιες θύρες του νάρθηκα, κοσμούνται με περίτεχνα ανάγλυφα ελικόφυλλα, συριακούς τροχούς, ρόδακες και ανθέμια που ενώνονται σε κόμβους. Στο επιστύλιο της νότιας θύρας υπάρχει ανάγλυφη μορφή αρχαγγέλου, ενώ το επιστύλιο της βόρειας θύρας φέρει παράσταση δύο αντωπών παγωνιών που έχουν μπλεγμένους, τους λαιμούς τους.

Εκείνο που ξεχωρίζει -λόγω της περίοπτης θέσης του- απ' την εξωτερική γλυπτή διακόσμηση του μνημείου, είναι τετράγωνη πλάκα που φράσσει ένα απ' τα παράθυρα της νότιας πλευράς, και φέρει ανάγλυφη παράσταση του αρχαγγέλου Μιχαήλ -προστάτη των Κομνηνοδοουκάδων δεσποτών της Άρτας. Το έργο είναι μέτριας τέχνης και πιθανόν να προέρχεται από κάποιο βασιλικό τάφο του ναού ή να είναι θωράκιο του παλιού τέμπλου. κατά τον Ορλάνδο η πρόχειρη τεχνική της ανάγλυφης παράστασης μαρτυρεί ότι πρόκειται για έργο κάποιου κατώτερου τεχνίτη του 16ου ή 17ου αιώνα.

Το εσωτερικό του ναού.

Εδώ ο χρόνος μα και οι ατυχείς επεμβάσεις των ανθρώπων άφησαν παντού τα σημάδια τους, με αποτέλεσμα να έχει χάσει ο ναός σημαντικό μέρος απ' την παλιά εσωτερική του λαμπρότητα. Τα τρία κλίτη σκεπάζονται με θόλους που διακόπτονται απ' τους τρούλλους, στο βόρειο όμως θόλο, μετά τον τρούλλο υπάρχει και φουρνικό (τρουλλοειδές κοίλωμα).

Οι κολώνες των κλιτών, παρμένες από ρωμαϊκά κτίρια ή παλαιοχριστιανικές εκκλησίες, έχουν κορινθιακά και ιωνικά κιονόκρανα που φέρουν ανάγλυφες παραστάσεις σταυρών, φυλλωμάτων, κ.ά.

Απ' το παλιό μαρμάρινο δάπεδο σώθηκαν ακέραια μερικά ορθογώνια ή τετράγωνα πλαίσια γεμισμένα με μικρά ποικιλόχρωμα φυτευτά μάρμαρα. Το εντυπωσιακότερο απ' αυτά είναι το ψηφιδωτό ομφάλιο στο μεσαίο κλίτος: Είναι στολισμένο με πέντε συμπλεκόμενους κύκλους (συμβολική απεικόνιση των πέντε άρτων) απ' τους οποίους οι τέσσερις ακραίοι περιέχουν ψηφιδωτή διακόσμηση με διάφορα θέματα (φυτικά, γεωμετρικά) ο δε κεντρικός περιέχει δικέφαλο αετό, του οποίου μόνο τα πόδια και η ουρά είναι απ' την αρχική σύνθεση, ενώ τα υπόλοιπα μέρη συμπληρώθηκαν αργότερα και μάλιστα κακότεχνα.

Μαρμάρινο ήταν και το αρχικό τέμπλο, το οποίο όμως καταστράφηκε στα χρόνια της τουρκοκρατίας και αντικαταστάθηκε από άλλο ξύλινο, ακαλαισθητό, που ελάχιστα προσφέρει σήμερα στον εσωτερικό διάκοσμο του ναού. Κομμάτια απ' το παλιό τέμπλο σώζονται εντειχισμένα στις εξωτερικές θύρες του νάρθηκα, άλλα δε χρησιμοποιήθηκαν για την ανακατασκευή των συλημένων βασιλικών τάφων. Τα κομμάτια αυτά από άποψη τεχνικής παρουσιάζουν ελληνιστική πλαστικότητα, είναι δε τόσο πολλά και τόσο αντιπροσωπευτικά, ώστε επέτρεψαν στον Ορλάνδο να κάνει εντυπωσιακή γραπτή ανασύνθεση του αρχικού τέμπλου.

Το 1975 άρχισαν οι εργασίες για την αποκάλυψη και συντήρηση των τοιχογραφιών που είχαν καλυφθεί κατά καιρούς με αλλεπάλληλα ασβεστοκονιάματα. Κατά την κ. Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου που είχε την επίβλεψη των εργασιών, στον κυρίως ναό φαίνεται να δούλεψαν δύο ζωγράφοι (σε διαφορετικά τμήματα του ναού ο καθένας τους) των οποίων την τέχνη χαρακτηρίζει η αίσθηση του μνημειώδους και η αντίληψη του δραματικού στοιχείου. Απ' τις τοιχογραφίες του λίγο μεταγενέστερου νάρθηκα, ξεχωρίζει η μοναδική για το θέμα της -παράσταση της λιτάνευσης της εικόνας της Παναγίας της Οδηγήτριας στην Κωνσταντινούπολη, όπως γράφει σχετική επιγραφή. Πλήθος πιστών παρακολουθεί

την περιφορά της θαυματουργής εικόνας σε μια πλατεία, στις παρυφές της οποίας διάφοροι μικροπωλητές πουλούν τα εμπορεύματά τους, ενώ στο αριστερό άκρο της γυναικείες μορφές- προφανώς του βασιλικού περιβάλλοντος - παρακολουθούν τη λιτανεία απ' τον κιονοστήρικτο εξώστη κάποιου κτιρίου. Έτσι η παράσταση αυτή με το πλήθος των στοιχείων που περιέχει, αποτελεί πηγή πολύτιμων πληροφοριών για τη μελέτη του δημόσιου και ιδιωτικού βίου των βυζαντινών, ως παράσταση δε είναι μοναδική στην ιστορία της Βυζαντινής μνημειακής ζωγραφικής.

Ο γραπτός διάκοσμος του μνημείου χρονολογείται για μεν τον κυρίως ναό στα μέσα του 13ου αιώνα, για δε τον λίγο μεταγενέστερο νάρθηκα στο τέλος του 13ου αιώνα, και συγκεκριμένα στις δυο τελευταίες δεκαετίες του. Οι εικόνες του ξύλινου τέμπλου είναι του 19ου αιώνα και ακόμη μεταγενέστερες.

Οι τάφοι

Κοντά στις δυτικές γωνίες του κυρίως ναού υπάρχουν δύο απέριττοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, που αποτελούν το ιδιαίτερο γνώρισμα του μνημείου και που παλιά λάμπρυναν το εσωτερικό του. Δυστυχώς η αρπακτικότητα των κατά καιρούς τυμβωρύχων κατέστρεψε την αρχική γλυπτή διακόσμηση των τάφων. Μόνο η οριζόντια ενεπίγραφη μαρμάρινη πλάκα του βόρειου τάφου σώθηκε στη θέση της και σκόρπια κομμάτια τα οποία φυλάσσονται στο μουσείο. Ο νότιος τάφος διατηρούσε μέχρι το 1936 εντειχισμένη ανάγλυφη διακόσμηση σ' όλες τις πλευρές του, όμως τα κομμάτια που την αποτελούσαν ήταν τόσο ανόργανα τοποθετημένα, ώστε εύκολα καταλάβαινε κανείς ότι δεν ήταν η αρχική, αλλά προερχόταν από κάποια μεταγενέστερη ανασύνθεση του τάφου. Τέτοια ανασύνθεση έγινε το 1896, όταν ο μητροπολίτης Πρέβεζας άνοιξε τον τάφο για έρευνα. Το 1936 ο Ορλάνδος ξανάνοιξε τον τάφο και βρήκε μέσα πολλά σπασμένα κομμάτια της παλιάς διακόσμησης, απ' τα οποία σημαντικότερο είναι ένα που φέρει παράσταση δικέφαλου αετού -ένδειξη ότι πρόκειται για βασιλικό τάφο, αφού γνωρίζουμε ότι ο δικέφαλος αετός ήταν το έμβλημα των δεσποτών της Ηπείρου. Κατά τη διάλυση του τάφου βρέθηκαν κτισμένα και ενεπίγραφα κομμάτια (θραύσματα), γεγονός που οδήγησε τον ερευνητή στην υπόθεση ότι αρχικά και αυτός ο τάφος καλυπτόταν από ενεπίγραφη πλάκα, η οποία αντικαταστάθηκε το 1896 απ' την επίσης παλιά ανάγλυφη πλάκα που βλέπουμε και σήμερα. Απ' το κείμενο των σωσμένων κομματιών δεν βγαίνει ολοκληρωμένο νόημα.

Η επιγραφή του βόρειου τάφου είναι ένα έμμετρο ελεγειακό επίγραμμα, χαραγμένο σε δύο στήλες, απ' τις οποίες μόνο η μία σώζεται ακέραιη, και οι 32 στίχοι τους δε διαβάζονται κανονικά αλλά εναλλάξ (δηλαδή ένας στίχος απ' την αριστερή και ένας απ' τη δεξιά στήλη, στο σχήμα α.β) Το κείμενο έχει ως εξής:

γ.δ

"Αδελφεόν το χρήμα τούτο του τάφου

.....53

η ψαλμική κέκραγε του ΔΑΔ (=Δαυίδ) λύρα

.....

5. πλην ουκ απεικός ου [δε] τη φύσει ξένον

.....

καν πικροδακρύφυρτος εστιν αιτία

.....

μήτηρ γαρ ημίν μία και νηδύς μία

10. εις φως πα[ρήξε].....

η βασίλισσα Δούκαινα Θεοδώρα

.....

εν φιλότητι γνησιοστοργουμένη.

.....

15. Γη και τάφος χωρεί με διπλώ τω μόρω

.....

αρχαίς αναλογούντος ημίν του τέλους

.....

και κατάλληλον του Θεανθρώπου φέρω

20. σ.....

ενός γένους δήλωσις, αγνείας μίας

η.....

το ψαλμικόν πρόασμα του Δα(υί)δ μέλος

ως.....

25. ως ταυτοκοιτάσαιμι τη τάφου κλίνη

ζω.....

κατά μόνας οικήσομεν των πνευμάτων

σω.....

ανεσπέρου, γης κοιλία της πανδόχου

30. Εω.....

φαινόμορφος τω προς αέρα δρόμω

ηξ.....

Απ' την ανάγνωση της επιγραφής συμπεραίνεται ότι στο βόρειο τάφο θάφτηκαν οι δύο γνήσιοι γιοι του δεσπότη Μιχαήλ Β' και της βασίλισσας Θεοδώρας, Ιωάννης και Μιχαήλ, οι οποίοι εικάζεται ότι αλληλοσκοτώθηκαν για προσωπικούς λόγους.

Απ' τα κείμενα των 11 σωσμένων μικρών κομματιών του νότιου τάφου και την ανάγλυφη παράσταση δικέφαλου αετού που βρέθηκε στο εσωτερικό του, εικάζεται ότι εκεί ήταν θαμμένος ο ίδιος ο δεσπότης Μιχαήλ Β' Δούκας Κομνηνός. Έτσι η μονή της Βλαχέρνας αναδεικνύεται σε μαυσωλείο των δεσποτών της Ηπείρου του 13ου αιώνα. Μέσα στους κόλπους της παίχθηκε η τελευταία πράξη μιας μακράς και λαμπρής δεσποτείας που έδωσε στη βυζαντινή Άρτα την πολιτιστική της φυσιογνωμία, αν κρίνουμε απ' τα τόσα αξιόλογα μνημεία που μας κληροδότησε.

Σήμερα ο ναός, παρά τις φθορές και τις αλλοιώσεις που του έχει προκαλέσει ο χρόνος, κρατά τον επισκέπτη σε μια ευλαβική προσήλωση και τον κάνει να αναρριγιά όταν βρίσκεται μπροστά στις σαρκοφάγους των εργατών της δόξας του Δεσποτάτου, της οποίας εξαιρετο δείγμα αποτελεί και ο περικαλλής ναός της Παναγίας της Βλαχερνιτίσσης, ή της Παναγίας της Βλαχιόρινας, όπως επικράτησε να τον λένε οι Άρτινοι.

(Κείμενα και εικόνες από το βιβλίο του Κων/νου Θ. Γιαννέλου «Τα Βυζαντινά Μνημεία της Άρτας»)